

Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca
Facultatea de Litere
Departamentul de limbi și literaturi slave

Dialogul slavistilor la începutul secolului al XXI-lea

Anul VII, nr. 1/2019



Editori

Katalin Balázs

Ioan Herbil

Casa Cărții de Știință
Cluj-Napoca, 2019

Redactor: Ioan HERBIL

Coperta: Roxana BURDUCEA

Tehnoredactare computerizată: Mihaela HERBIL

Referenți științifici:

Prof. univ. dr. hab. Volodymyr ANTOFIYCHUK
Universitatea „Yurii Fedkovici”, Cernăuți, Ucraina

Prof. univ. dr. hab. Serhii LUCHKANYN
Institutul de Filologie al Universității Naționale
„Taras Șevcenko”, Kiev, Ucraina

Conf. univ. dr. Dorin-Ioan CHIRA
Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, România

Editură acreditată CNCS – B

© Autorii, 2019

ISSN 2284-9270

Colectivul de redacție:

Departamentul de limbi și literaturi slave:

Lector dr. Katalin Balázs
Telefon: 0264/534898, int. 5591
e-mail: balazskaty@yahoo.com

Lector dr. Ioan Herbil
Telefon: 0264/534898, int. 5560
e-mail: ivanherbil@yahoo.com



Lucrare finanțată de
UNIUNEA UCRAINENILOR DIN ROMÂNIA

CUPRINS

Prefață / Preface 9/11

Lucrările Simpozionului / Proceedings of the Symposium

Lingvistică / Linguistics

DOROTA FILAR (Polonia), <i>Czym jest semantyka narracyjna? Językowy obraz burzy we współczesnej polszczyźnie</i>	13
VIKTÓRIA LEBOVICS (Ungaria), <i>Понять и перевести</i>	24
SERHII LUCHKANYN (Ucraina), <i>Загальномовознавчі теорії в історії української та румунської лінгвістики (зіставно-діахронне дослідження)</i>	32
NATALYA NOVIKOVA, TATIANA CHERKASHINA, IVAN PUGACEV (Rusia), <i>Интерференция родного языка: друг или враг педагога?</i>	42
KATERYNA KARUNYK (Ucraina), <i>Статус і стан української мови у губернаторстві Трансністрія в 1941-1943 рр. (за матеріалами місцевої преси)</i>	50
SVETLANA MAKHLINA (Rusia), <i>Семиотика языка как знаковой системы</i>	59
TETIANA HUTSULIAK (Ucraina), <i>Образні деривати як джерело розвитку й збагачення прислівникової синоніміки української мови</i>	70
CRISTINA SILAGHI (România), <i>Particularități tematice ale proverbelor și zicătorilor ucrainene</i>	84
NATALIA OSTROVSKAYA (Rusia), <i>Проблема исследования языковой и речевой вариантности русского языка в историческом и прагматическом аспектах</i>	89
IOAN HERBIL (România), <i>Toponimul Rona și alte nume topice (proto)ucrainene din județul Maramureș</i>	97
IRYNA CHYBOR (Ucraina), <i>Фрагменти демонологічних уявлень слов'ян у фразеології української, польської та словацької мов</i>	115
TATIANA MISHCHENKO, SVETLANA KURKINA (Rusia), <i>К проблеме номинации народных лекарей на территории российско-белорусского пограничья (Брянской и Гомельской областей)</i>	124

ОБРАЗНІ ДЕРИВАТИ ЯК ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ Й ЗБАГАЧЕННЯ ПРИСЛІВНИКОВОЇ СИНОНІМІКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Тетяна Гуцуляк

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, Україна
t.gutsuliak@gmail.com

Abstract. *Figurative Derivates as a Source of Development and Enrichment of the Adverbial Synonyms of the Ukrainian Language. In the context of studying the sources of development and enriching the synonyms of the Ukrainian language, the study of figurative adverbs formed on the basis of the noun forms of instrumental case with comparative assimilative semantics, belongs to topical and insufficiently researched problems of modern linguistics.*

In the this article an attempt is made to present, as fully as possible, the figurative adverb derivative as a productive group of synonymous means of the Ukrainian language. The activity of figurative derivation-motivational processes is traced in relation to the creation of synonymic adverbs on 1) designation of the features of the location of objects in the space with indication of the direction of the action or the manner of its implementation; and to uncover 2) peculiarities of manifestation of character, internal state of an individual, his / her behavior. The analysis and description of individual adverb synonymous groups presented in this research reveals the potential ability of comparative adverbial adverbs to substantially supplement the synonym nests fixed in dictionaries („гордо” (proudly), „ланцюгом” (in chain), „сторч”, „вертикально” (vertically); „швидко” (quickly)); and form those that have not been taken into account before („нівколом” (in semicircle), „сепдимо” (angrily), „хумпо” (cunningly)).

Keawords: *substantivized adverbs, lexical synonymies, metaphorical conceptual model, figurative derivation, figurative motivational relations, multi-rooted synonymies.*

Сучасні дослідження явища синонімії мовних одиниць, виконані в руслі психолінгвістичних, лінгвокогнітивних та культурологічних аспектів, дають підстави науковцям розглядати синоніми як ментально-мовну категорію (праці Л. О. Араєвої, П. О. Катишева, А. А. Шумілової), яка є виявом мисленево-пізнавальної діяльності людини й закріплена передусім у лексичній та словотвірній системах мови. Формування цієї категорії ґрунтується на психологічній здатності індивіда переживати подібність у процесі пізнання, схоплювати близькість значень слів (праці Ю. О. Князевої, В. Л. Лебедевої, Т. Б. Виноградової та ін.) [Детально див. 9; 12], при цьому часто під впливом суб'єктивних чинників групування лексичних одиниць, схожих за значенням, може не відповідати трактуванню явища синонімії в лінгвістичних дослідженнях [3: 16]. В основі встановлення близькості значень слів лежать асоціативні зв'язки, що є результатом певних стимулів, інтенцій мовця, реалізо-

вони у процесі пізнання й позначання (частіо характеризування) певного елемента дійсності. „Кожен зі стимулів, на думку А. А. Шумілової, – разом зі своїми додатковими характеристиками, створює у свідомості індивіда образ ситуації, який може бути виражений різними словами” [12]. Поява синонімічних мовних одиниць реалізує потребу мовця відобразити різне бачення елементів дійсності, через яке проступають наміри конкретизувати, індивідуалізувати, унаочнити мисленнєвий образ об’єктів пізнання, показати можливість їх багатопланового сприйняття й відтворити у варіантній назві ментальну для певної ситуації, для конкретного носія мови ознаку чи властивість денотата” [Див. 10; 11]. Тому попри спільність лексичного значення „для кожним зі слів-синонімів стоїть індивідуальний образ, специфічний погляд на об’єкти позамовної дійсності” [11: 255].

Описані аспекти трактування явища синонімії спонукають лінгвістів до ґрунтовного аналізу джерел формування й збагачення синонімічних засобів певної мови. З-поміж найпоширеніших можливостей реалізації синонімічних зв’язків дослідники беззаперечно виокремлюють словотворчі процеси на власне національному підґрунті від питомих, закріплених у певній мові основ за допомогою різних дериваційних засобів. Утім, у цьому напрямі основну увагу приділено передусім словотвірним синонімам – з одного боку, словам із синонімічними афіксами, а з іншого – спільнокореневим дериватам з однаковим словотвірним значенням, але з різними за фонемним складом формантами (праці І. І. Ковалика, В. В. Грещука, К. Г. Городенської, Л. П. Дідківської, Л. О. Родніної, Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, І. Т. Кузьми та ін.). У сучасному українському мовознавстві дериваційні процеси іншого типу, що призводять до творення різнокореневих синонімічних одиниць, ще потребують ґрунтовного та системного вивчення. У цьому аспекті нашу увагу привертають образні деривати, морфологічна й семантична структура яких відображає асоціативно-образні уявлення про елемент дійсності, що виникають у свідомості мовців й підкріплені впливом національних та культурно-історичних чинників.

Наслідком таких словотворчих процесів є поява різнокореневих слів-синонімів, кожне з яких, позначаючи однаковий денотат, відображає специфічне образне уявлення про нього (напр.: підлещуватися – *лисичити, налисичити, підлисичуватися, марципанитися, хлібити, підхлібляти, шилитися* (під кого), *лакействувати* та ін.; білий – *сніжний, сніговий, морозний, морозоватий, крейдяний, мармуровий, перла(и)стий, молочний, лілейний, лебединий* та ін.). Морфологічна будова дериватів такого типу через мотивувальну (твірну) основу закріплює вибір із ментального лексикону слова-мотиватора як відповідного мовного позначення лівої частини образу-джерела, обраного для називання ознак чи властивостей об’єкта номінації зі складного образного уявлення (комплекс-структури, чи емпіричного гештальта) [Див. 8: 23]. Продуктивною в цьому плані є відсубстантивна деривація. Іменник-мотиватор слугує назвою об’єкта порівняння чи суміжного

поняття, що виникають у свідомості мовця внаслідок встановлення особливих асоціативних зв'язків з використанням мисленневих механізмів аналогії, подібності чи суміжності. Образно мотивовані відсубстантивні деривати є важливим джерелом розвитку та збагачення синонімічних груп слів різних частин мови такими лексичними одиницями, що відображають особливості національно-культурного світосприйняття.

У матеріалах словників синонімів (ССинКар, ССУМ), що послужили джерельною базою дослідження, простежуємо позитивну тенденцію щодо включення образних дериватів до словникових статей слів різних частин мови. Наприклад, в академічному „Словнику синонімів української мови” (ССУМ), який містить 9200 гнізд, за нашими попередніми підрахунками, похідні відсубстантивні утворення з образним змістом входять приблизно до 2,5% синонімічних груп. Чималу увагу образним засобам української мови приділяв і С. Караванський при укладанні та доповненні „Практичного словника синонімів української мови”. Так, зокрема, до 3-го видання мовознавець додав понад 80 відсубстантивних похідних, виражених прикметниками, дієсловами, прислівниками, зрідка іменниками. Загалом це видання містить майже 320 синонімічних груп, до яких входять морфологічні деривати з образним змістом (таких слів значно більше, бо до однієї групи подекуди включено 3 і більше лексичних одиниці) [Детально див. 8: 24].

Актуальність пропонованого дослідження полягає в потребі якомога повніше представити образні деривати української мови як важливу частину її синонімічних засобів, наділених специфічними функціями, що не завжди можуть бути реалізовані іншими мовними одиницями, – увиразнювати, унаочнювати, індивідуалізувати, експресивно відтворювати ознаки та властивості позначуваного денотата, даючи йому певну оцінку з опертям на традиційне, стереотипне, еталонне чи індивідуально-авторське асоціативно-образне сприйняття. Такий підхід дає змогу простежити та виокремити певні тенденції у фіксуванні та подальшому включенні похідних слів з образним змістом до синонімічних груп різних частин мови. Аналіз дериваційно-мотиваційних особливостей образних дериватів, що позначають однаковий денотат, розкриває специфіку когнітивно-мовних механізмів їх появи. Попередні дослідження, проведені нами в цьому напрямі на матеріалі образних відсубстантивних ад'єктивів [8], засвідчують, що кількість таких одиниць та їх зарахування до синонімічних груп суттєво залежать від того, які елементи позамовної дійсності отримують варіантні назви. Наприклад, притаманними особливостями синоніміки прикметників, є те, що образна деривація відіграє ключову роль у формуванні й поповненні синонімічних груп на позначення 1) кольорів та їх відтінків; 2) особливостей рис характеру й вдачі людини; 3) її зовнішніх (фізіологічних та інших) ознак. Встановлення когнітивної бази формування мотиваційних відношень, що лягли в основу творення образних дериватів, – концептуальних метафоричних чи метафорично-метонімічних моделей – дає змогу констатувати продуктивність тих самих когнітивних

синонімії у поповненні певних синонімічних груп. Наприклад, на базі фіто-
логічної метафорично-метонімічної моделі сформувалася значна частина від-
рубів таптивних прикметникових відповідників на позначення відтінків жо в-
внн в кольорі (*зірчичний, кукурудзяний, лимонний, солом'яний, соняш-
никовий, цитриновий, шафранний*). Так само від назв рослин утворилися й
інші лексики (*вівсяний, гарбузовий, пшеничний*), що не увійшли до сино-
німічних словників, проте відображають загальну тенденцію розвитку цієї
групи синонімів.

Інша особливість синонімії української мови засвідчує дію одного із уні-
версальних, „цікавих” семантичних процесів – семантичної аналогії, чи сино-
німічної деривації, або синонімічної іррадіації. Сутність цього процесу з
точністю на працю С. Креша розкриває Ю. Д. Апресян: „Слово X зі зна-
ченням А розвиває значення В. Аналогічно слово Y, яке також має значення
А і є синонімом до X, набуває значення В” [2: 225]. У сфері експресивної
лексики синонімічна аналогія настільки потужна, що отримала статус про-
дуктивного процесу [2: 225].

За нашими спостереженнями, творення образних синонімічних відпо-
відників відображає загальну тенденцію формування й розвитку синоніміки
української мови: найбільше відсубстантивних похідних входить до складу
прикметникових та дієслівних синонімічних груп, значно менше – до прис-
лівникових та іменникових. У пропонуваній розвідці маємо на меті розкри-
ти специфіку когнітивно-мовних механізмів творення образних дериватів, що
увійшли до складу синонімічних груп прислівників, вказавши на можливості
доповнення їх іншими одиницями. В окремих випадках – показати здатність
похідних утворень з образним змістом до реалізації синонімічних відношень
досі не закріплених у словниках.

В українській мові поповнення, а подекуди й формування прислівни-
кових синонімів відбувається завдяки адвербіативам, що розвинулися внаслі-
док переходу безприменникових форм іменників О. в. у цю лексико-грама-
тичну категорію. Вживання іменника в синтаксичній позиції атрибутивного
прислівника способу дії (рідше іншого типу) часто призводить до появи в
його семантичній структурі компаративного дериваційного значення (*образ-
ного порівняння*), формальним виразником якого є суфікси -ою (-ею); -ом (-
ем), наприклад, *гадюкою* у значенні ‘зигзагом’ [ССУМ, I: 608], *каменем,
колодою* – ‘нерухомо’ [ССинКар: 240], *кроковкою* [ССинКар: 175], *дашком*
[СУМ, II: 215] – ‘коли пальці прикладені до пальців, долоня до долоні, або
долоня до чола, утворюючи подібність до крокви, дашка’.

Включення таких прислівникових одиниць до синонімічних словників
української мови не є поширеною практикою, проте їх наявність в окремих
словникових статтях спонукає до детальнішого розгляду образних адвербіа-
тивів як одного із важливих джерел розвитку й збагачення прислівникової
синоніміки. Потрібно зазначити, що подекуди такі лексичні одиниці подані
в лексикографічних працях як реєстрове (заголовне, гніздове) слово. На-

приклад, у ССУМ фіксуємо: **гвинтом** (по спіралі), **гвинтами**, *спіраллю*, *спіралью* [ССУМ, I: 334]; **ланцюгом** у *знач. присл.* (один за одним), *низкою*, *ланцюжком*, *вервечкою*, *валкою*, *цепом* (звич. про людей – суцільним рядом); **ключем**, **ключами** (перев. про птахів – утворюючи кут) [ССУМ, I: 745]. У ССинКар таких випадків дещо більше, до того ж у 3-тньому виданні С. Караванський доповнив прислівникові синонімічні групи адвербіативами, утвореними внаслідок описаних вище дериваційних процесів, а саме до лексики **півколом** подано відповідник *віялом* [ССинКар: 288]; до **нечітко** – *пунктиром* [ССинКар: 241]; до **плазом** – *волоком* [ССинКар: 297]; до **цугом**, **один за одним** – *шнуром*, *шнурком* [ССинКар: 473]; з-поміж гніздових слів мовознавець виокремив прислівники **горою** [ССинКар: 64]; **гуртом** [ССинКар: 67]; **ключами**, **ключем** (*летіти*) [ССинКар: 160]; **козирем** [ССинКар: 161]; **раком** [ССинКар: 352] і додав у 3-тньому виданні ще **стовпчиком** (не зігнувшись, напр.: *стати навколішки стовпчиком*) [ССинКар: 411] і **хмарою** (про птахів), *тисячокрило*) [ССинКар: 464].

Незначне використання відсубстантивних адвербіативів з порівняльно-уподібнювальною семантикою у словниках синонімів української мови пов'язане, на нашу думку, з кількома причинами. По-перше, це поступовість процесу морфологізації форм О. в. іменників, що відображає їх перебування на різних ступенях адвербіалізації (початковому, неповному – синтаксичному; морфологічному; лексичному (семантичному)) [1; 4: 11; 5: 17]. Відповідно зміни частиномовного статусу та семантики таких одиниць по-різному зафіксовані в тлумачних та граматичних словниках. Зокрема, в одинадцятитомному „Словнику української мови” (СУМ) вони здебільшого подані як лексико-семантичні варіанти іменників або ж відтінки їх значень з маркуванням „у *знач. присл.*”, що засвідчує морфологічний етап процесу їхньої адвербіалізації, тобто завершений, повний [Детально див. 4: 11]. Проте не всі випадки транспозиції іменникових форм О. в. з порівняльно-уподібнювальною семантикою отримали відображення у словниках, приміром і ті, що пов'язані із закріпленням адвербіативів у фразеологічних контекстах. Зважаючи на неоднозначне трактування в мовознавчій літературі граматичного статусу елементів фразеологічних одиниць, їх не розглядають й укладачі „Словника міжчастиномовних омонімів сучасної української мови” Н. М. Глібчук та У. Б. Добосевич [СОмон: 17]. Отож, ще однією причиною, що зумовлює обмежене використання таких прислівників у синонімічних лексикографічних працях, є залежність їхньої семантики від синтагматичних та синтаксичних умов функціонування. Відповідно не всі адвербіативи наділені здатністю до заміни з метою уникнення повторень, проте такий критерій виокремлення синонімічних одиниць має вибіркового характеру і, на думку Ю. Д. Апресяна, яку дослідник висловлює слідом за укладачами Вебстерського словника синонімів англійської мови, не є остаточним і визначальним, оскільки взаємозаміні завжди перешкоджає ідіоматичне слововживання [2: 220].

Із ширшими попередніми ступенями терезованості, у фразеологічних контекстах сформувалося чимало (більше 40) адвербіальних одиниць української мови, сформованих шпелідок сингаксичної деривації на основі образної сингаксично лексичної мотивації. Значення таких прислівників є водночас і фразеологічно зв'язаними, і сингаксично зумовленими (за термінологією В. В. Виноградова) [Детально див. 7]. Вони засвідчують здатність вступати в синонімічні зв'язки з конотативно забарвленими й нейтральними мовними одиницями, що дає підстави зараховувати їх до потенційного й вагомого джерела поповнення прислівникових синонімічних груп української мови. Наприклад, сформований адвербіатив *бісом*, закріплений у фразеологізмі *бісом дивитися* (*поширити, дихати* та ін.) [ФСУМ, I: 33], може слугувати синонімічним відповідником до прислівників *сердито, гнівно, вороже*, а також до прислівника *вовком*, який функціонує у складі сталого вислову *вовком дивитися* (*глянути*) [СУМ, I: 711]. До того ж, як простежуємо в матеріалах „Словника української мови”, виданого під керівництвом В. В. Німчука у 2012 р., динамічні зміни, що відбуваються в адвербіальній системі української мови, можуть призводити до відносно вільного вживання окремих прислівникових лексем, які традиційно мали ідіоматичну сполучуваність. Саме таку специфіку фіксує СУМ-12, виокремлюючи відтінки значень із граматичною характеристикою *присл.* для окремих іменників, адвербіалізація яких та їхня порівняльно-уподібнювальна семантика були закріплені лише у фразеологічних зворотах. Це стосується прислівника *бісом*, а також *вовком* [СУМ-2012: 158], *зайцем* [СУМ-2012: 307], *орлом, павою, павичем* [СУМ-2012: 709], *півнем* [СУМ-2012: 762].

Отож, у лексикографічній практиці опису синонімічних відношень варто для відтворення повноти та багатства синонімічних зв'язків між словами фіксувати образні деривати наведеного типу, зважаючи на відкритість і динамічність прислівникової системи української мови, зокрема й тієї частини її одиниць, що представлена похідними порівняльно-уподібнювальними адвербіативами, сформованими на базі безприменникових форм О. в. Адже такі деривати можуть суттєво доповнити вже закріплені словниками синонімічні групи прислівників або ж засвідчують можливість сформувати гнізда синонімів, що не були враховані раніше.

В українській мові розвиток порівняльно-уподібнювальних адвербіальних лексем пов'язаний із позначенням непроцесуальних ознак, що характеризують спосіб виконання дії й відображають 1) набуття суб'єктом порівняння певної форми чи зовнішнього вигляду; 2) особливості розташування суб'єкта в просторі; 3) вказівку на своєрідне спрямування дії або спосіб переміщення; 4) швидкість виконання дії. Виокремлені семантичні особливості водночас становлять специфіку мотиваційних ознак, що послужили підґрунтям творення прислівникових одиниць [Детально див. 6]. Саме в межах окреслених денотативних сфер простежуємо появу синонімічних відповідників, які образно номінують певну непроцесуальну ознаку.

Наприклад, з-поміж дериватів на позначення особливостей розтшування об'єктів у просторі із вказівкою на спрямування дії або спосіб її виконання фіксуємо низку лексем, які можуть суттєво доповнити ті синонімічні групи прислівників, що вже закріпилися в академічному словнику синонімів української мови (ССУМ).

Так, за нашими спостереженнями, гніздо адвербіативів, у якому реєстровим словом визначено образний дериват ланцюгом (один за одним), містить сім варіантних назв, утворених за тим-таки принципом: *низкою, ланцюжком, вервечкою, валкою; цепом* (звич. про людей – суцільним рядом); *ключем, ключами* (перев. про птахів – утворюючи кут) [ССУМ, I: 745]. До того ж ознаку 'розташування, спрямування (когось, чогось) один за одним' в українській мові можуть образно називати й наступні відсубстантивні деривати, що отримали закріплення в авторитетних лексикографічних працях та джерелах:

гусаком – гусаком ідуть. Один за одним, не рядом [Г-рНП, I: 686];

конвеєром – у знач. присл. конвейером. Від одного до одного, одне за одним. *Цегляну стіну мурував Карпо Чумак, а доярки з Яриною подавали йому конвейєром цеглу* (В. Кучер) [СУМ, IV, 256];

мотузом – Щастє мотузом сі потягнуло. Говорять іронічно, коли в людському життю одно нещастє тягнєся за другим [Г-рНП, III: 464];

чередою – у знач. присл. чередою. Один за одним, ряд за рядом. *Вона любила хлопців і була б рада, щоб вони ходили за нею чередою* (М. Коцюбинський) [СУМ, XI: 303-304]. *За ним пішли чередою безліч інших, більших і менших, відомих і безіменних каторжників* (Іван Багряний). *Пливли хмари чередою – дві великі, одна менша, а вкінці зовсім манюсінька...* (Ю. Мушкетик) [СОмон: 571];

шилом – шилом їхати. Їхать, запрягши лошадей гуськом [СлГр, IV: 494];

шнуром, шнурком – в одну лінію, монотонно. *Руді, як мурахи, чоловічки вже зіскакували з возів і шнурком тяглися за безрезняк, у запілля пилиповчанам* (В. Шкляр) [СОмон: 588]. **Шнуром, шнурком – синоніми до цугом, один за одним, чередою, вервечкою, низкою, рядком, валкою, упростяж, нога за ногою, ключем** [ССинКар: 473]. *Видиш, брате мій, Товаришу мій, Відлітають сірим шнурком Журавлі в вирій* (Б. Лепкий).

До прислівників **сторч** (у стоячому вертикально положенні; настовбурчившись, найжачившись), **вертикально** (згори донизу або знизу догори) ССУМ подає достатньо розгорнуті синонімічні групи, включаючи й порівняльно-уподібнювальні похідні одиниці: *ребром* [ССУМ, I: 143], *цанком, їсаком, стовбуром* [ССУМ, II: 691]. Доповнюють ці гнізда синонімів наступні образні похідні утворення:

дубом – ставати (стати) дуба (дубом) – підніматися догори, ставати у вертикальне положення, сторч, дибом. *А ось Іван має одну таку прикмету, що вам волос дубом стане, слухаючи про неї* (Л. Мартович) [СУМ, II: 428];

Воржиком – у знач. присл. воржиком. *Коротко, так, що стирчить (про воржиком). Кирпатий, білакитноокий, підстрижений йоржиком і вже напів-голий, він подався Климові дедялі більше схожим на клоуна (М. Горький, повість Л. Хуторяна) [СУМ, IV: 62];*

свічкою – у знач. присл. свічкою. **Вертикально.** *Коли ж спробував виступити на одного з них молодший табунник, кінь одразу затанцював на місці, потім звився дибки, з хвилину стояв свічкою і помчав його степом своїм кар'єром (З. Тулуб). Дельфін підпливав до човна і, опустивши донизу свою задню частину тіла, ставав свічкою (Наука...) [СУМ, IX: 97]. Свічкою виступив до вертикально, навсторч [ССинКар: 27];*

стовпом – прислівник. 2. **Стрімко вгору.** *Поруч із крумкачем сиділа його подружка – ворониця. Вони знялися в повітря й заграли стовпом, злітаючи вище й вище, а потім ураз каменем упали десь за лісом (О. Донченко) [СОмон: 483];*

трубою – у знач. присл. трубою. **Прямо вгору.** *Жеребчик задер голову, вигнув хвоста трубою і рвонув, як вітер! (С. Олійник) [СУМ, X: 289].*

Синонімічне позначення непроцесуальної ознаки, що вказує на швидке виконання дії може охоплювати, за матеріалами ССУМ та ССинКар, до 53 варіантних назв. Укладачі словників зарахували до них й окремі адвербіативи, утворені на базі безприйменникових форм О. в.: **швидко** – *стрілою, вихорем, вихорцем, опукою* (пор.: опука 'заст. м'яч' [СУМ, V: 733]) [ССУМ, II: 899]. Утім, в українській мові синонімічних відповідників такого типу функціонує значно більше:

блискавкою, блискавицею – прислівник. **Подібно до блискавки; блискавично, швидко, миттєво.** *...блискавкою шмигнув холод (Б. Антоненко-Давидович). Вивірка блискавкою майнула на друге дерево... (М. Стельмах) [СОмон: 52]. Блискавицею (блискавкою), як (наче) блискавиця (блискавка), (книжн.) з блискавичною швидкістю (скорістю) [РУС: 1108];*

бурею – прислівник. **Перен. Із великою швидкістю, силою, напруженням.** *Комонники... бурею налетіли на приречених (Д. Міщенко) [СОмон: 63];*

вітром – у знач. присл. вітром. **Дуже швидко.** *Дід підтяг штани й вітром – до воза (С. Васильченко) [СУМ-20]. Летіти / полетіти вітром (як вітер) – дуже швидко йти, бігти, їхати (перев. нічого навкруги не помічаючи) [ФСУМ, I: 421];*

дзигою – прислівник. **Перен. Швидко крутячись у вертикальному положенні.** – *Держімося! Наші біжать! – і так оперіцив Данька по ший, що той дзигою широко завертівся на полі (М. Стельмах). – Сіяли на цей рік обмаль, – торохтіла Левадиха, ходячи дзигою по хаті, – лиш аби з голоду не здохнути (Р. Андріяшик) [СОмон: 155];*

каменем – у знач. присл. каменем. **Із швидкістю та вагою каменя, що падає.** *Пах! – пролунав постріл..., і куріпка, яка сиділа найнижче, каменем упала на землю (І. Багмут) [СУМ, IV: 84]. ...вершник підскочив у сідлі... і каменем упав на стоптане просо (Ю. Мушкетик) [СОмон: 221];*

кулею – *кулею (вилетіти) кинути* – дуже швидко [СУМ, IV: 392]. *Максим кулею чкурнув із саней під пам'ятник* (Іван Багряний) [СОмон: 155]; **мухою** – *мухою літати* – швидко ходити, бігати; поратися біля чогось, намагаючись скрізь встигнути [ФСУМ, I: 442]. *Христя мухою повернулася...* (Панас Мирний) [КУМ].

Продуктивність адвербіалізації іменникових форм О. в. і здатність таких одиниць відображати однаковий аспект непроцесуальної ознаки через порівняння із різними предметними образами, сприяють розвиткові синонімічних відношень, які ще не отримали лексикографічного закріплення. Цікавим прикладом є синонімічна група для позначення розташування (когось або чогось) **півколом**. У ССУМ словникова стаття з таким реєстровим словом відсутня. С. Караванський виокремив прислівник **півколом**, починаючи з 3-тього видання свого „Практичного словника синонімів української мови”, додавши похідну форму до іменника **півколо** – **півколом** і навів синонім **віялом** [ССинКар: 288]. За матеріалами наших спостережень, синонімічна група до цього прислівника могла б включати ще й наступні відповідники:

амфітеатром – у знач. присл. Півколом, що підвищується, розширюється догори. *Салоніки розкинулись на горі, як і Константинополь, амфітеатром* (М. Коцюбинський); *Бойові підрозділи батальйонів зайняли всі сади підгір'я, що нависали над селом величезним квітучим амфітеатром* (О. Гончар) [СУМ, I: 41];

віялом – у знач. присл. У вигляді півкола. *Легкі брижі схвачуються від бортів [човна] і розбігаються віялом ледь помітних хвиль* (Ю. Смолич); *Жар-птиця легко гойдалася на гілці, розпустивши віялом свій вогненний хвіст* (О. Донченко) [СУМ, I: 693]. *Гетьман дістав... паку паперів, розв'язав, розіслав їх віялом, наче карти, шукав, куди прилаштувати новеньку купчу* (Ю. Мушкетик) [СОмон: 100];

дугою, дугами – у знач. присл. У вигляді, у формі дуги. *Над очима чорні бровенята дугами послалися* (Панас Мирний) [СУМ, II: 431]. *В низинах трава дугами припала до самої землі...* (М. Стельмах) [СОмон: 170];

півмісяцем – у знач. присл. У вигляді неповного місячного диска. *Понижче їх стій розсипався весь Львів півмісяцем на дні долини* (І. Франко) [СУМ, VI: 383]. *Біля печі, опершись плечем об комин, стоїть засмучена жінка, висока, смаглява... У вухах півмісяцем блискучі серезжки* (О. Гончар) [СОмон: 370];

підковою – прислівник. У вигляді підкови, півколом. *На пісок полетів здоровий осетр і почав гнуть спину підковою, котирсаючи...* пісок (І. Нечуй-Левицький) [СОмон: 370];

серпом – прислівник. Утворюючи дугу. *Знов крізь мереживо розквітлого ямину... веселий молодик серпом блищить* (Ю. Дараган) [СОмон: 453].

Структурно-семантичні особливості образних дериватів, розглянутих у межах лексико-семантичної групи слів, що позначають непроцесуальні ознаки стосовно особливостей розташування об'єктів у просторі, спрямування

дії, способу її виконання та ін., допомогати розкрити специфіку мотиваційних відношень, що послужили підрунтям їх творення. Найчастіше асоціативно-образні зв'язки формуються на базі артефактної концептуальної метафори, рідше природоморфної та зооморфної. Відповідно іменники-мотиватори найчастіше позначають предмети, які у свідомості носіїв мови закріпилися як сталони певної форми, зовнішнього вигляду, поведінки, швидкості, інтенсивності виконання дії та ін. Наприклад, уявлення про вигнуту форму, у вигляді півкола пов'язані з *підковою, серпом* та ін.; про вертикальне розташування чогось – із *стовбуром, свічкою, трубою* та ін.; про послідовне розташування чи рух когось або чогось – із *ланцюгом, цепом, мотузком, шнурком* та ін.

У формуванні синонімічних відношень чималу продуктивність виявляють й образні адвербіативи, що утворилися на позначення особливостей діяння характеру, внутрішнього стану людини, її поведінки. Зокреми, простежуємо функціонування низки відповідників для експресивного та емоційно-оцінного називання непроцесуальної ознаки *сердито, вороже, неприязно*. Академічний словник синонімів не подає такої групи, а в праці (Караванського наведено два синонімічні прислівники – *спересердя* (мовити) й *чортом* (дивитися) [ССинКар: 383]. Доповнюють це гніздо синонімів здебільшого образні деривати, що закріпилися у складі фразеологічних контекстів. Утім, зв'язаність їхнього значення є не надто обмеженою, тому, як уже було зазначено вище, такі прислівники можна замінювати нейтральними та іншими образними відповідниками. До того ж своїм вживанням вони засвідчують здатність до „вивільнення” із фразеологічних сполук. Тому синонімічна група з гніздовим словом *сердито* може об'єднувати наступні одиниці:

бісом – присл. *бісом дивитися* – *сердито, гнівно, вороже* [СУМ-2012: 61]. *Йому не вгодиш: ..все бісом дивиться!* (М. Коцюбинський); *Тільки один лотак бісом позирав скося на Хмельницького і сам з собою щось гарикав* (П. Панч) [СУМ, I: 189];

вовком – присл. *вовком дивитися* – перен. дивитися *вороже, неприязно* [СУМ-2012: 158]. *Братова вічно дорікала [Оксані] шматком хліба, дивилась вовком і чекала того дня, коли хтось трапиться та забере зайвого рота з хити* (А. Ішук); *Барон Нольде вовком позирав на веселу компанію молодих декадентів* (Ю. Смолич) [СУМ, I: 711];

вороном – прислівник. Перен. *зловісно. ...і вороном чатує на дорогах надійних друг „тридцятих” – автозак!* (П. Мага) [СОмон: 109];

пеклом – *пеклом дихати* (на кого) – *дуже гніватися. Раду на мене пеклом дише за свою – цур їй! – носату циганку та голомиить молодичю ні чи що, ні про що* (М. Коцюбинський) [СУМ, VI: 111]. *Дихати пеклом* (на кого) [РУС: 544]. *Бісом (чортом, пеклом, гаспидом...) дихати, дивитися* – 1. *Дуже сердитися, гніватися на кого-небудь, ненавидіти когось, тримати зло*

на когось. 2. Ставити розгніваним, розлюченим, роздратованим і якогось приводу [ФСУМ, I: 33];

сичем – *сичем сидіти* (дивитися) – **бути похмурим**, мити понурій вигляд [СУМ, IX: 209];

чортом – *чортом дивитися* (позирати і т. ін.) на кого, що – **сердито**, **гнівно**, вороже дивитися, позирати і т. ін. на когось, щось. *Лошаков той великий пан – багато зможе і давно чортом на мене дивиться* (Панас Мирний); *Матрос Шурка Понеділок намагався дивитись чортом, блискаючи очима, лото наморщуючи лоб* (Ю. Смолич) [СУМ, XI: 363];

шулікою – *шулікою* (як шуліка, мов шуліка) **налітати** (налетіти, кидатися, кинутися і т. ін.) на кого – раптово, **хижо накидатися**, нападати на кого-небудь. *Роман, почувши крик, прибіг до стайні і шулікою кинувся на Загубу* (Я. Мамонтов) [СУМ, XI: 560]. ... *малий Гордій із матір'ю спинаються до того хреста крутою стежкою...*, а в їхніх вухах дзвенить дзвін у причілкуву шибку, і крик у їхніх вухах **ширяє шулікою**... (Є. Гуцало) [Сомон: 589].

Схожі особливості формування синонімічних відношень відображають образні деривати, що позначають непроцесуальну ознаку **хитро**, **підступно**, **улесливо**. Словники синонімів не виокремлюють статей із такими реєстровими словами, проте у складі фразеологічних висловів фіксуємо наступні синонімічні адвербіативи:

в'юном – *витися* (звиватися, крутитися і т. ін.) **в'юном** біля (навколо) кого – підлешуючись, підлабузнюючись, догоджати кому-небудь. *Біля нього в'юном крутився старий Митрофан Лизя* (І. Ле); *Мати в'юном викручувалася навколо знатної гості і аж надто принижувалася улесливістю* (А. Хижняк) [СУМ, VI: 795];

лисом – *лисом витися* (коло кого) – шукаючи прихильності, упадати біля кого-небудь. *Червоний [ніг] ступав тяжкою ходою, неначе ведмідь, блідий же вився лисом коло нього* (Л. Мартович) [СУМ, IV: 489]. Порівняймо з іншими висловами, у яких ступінь зв'язаності значень слів набагато вищий: **лисом підшитий** – хитрий, як лис. *Лисом підшитий, псом підбитий* (М. Номис) [СУМ, IV: 489]. *Лисом співати, лисом обернутися* – *рос.* Лису петь, лисой пройти [РУС: 942];

манівцями – *манівцями говорити* – говорити натяками, непрямо. *Він почав говорити. Зразу манівцями...*, а трохи згодом *таки прямо, без усяких застережень* (О. Кобилянська) [СУМ, IV: 621].

В українській мові фразеологічні контексти послужили вагомою базою і для закріплення та функціонування низки образних синонімічних адвербіативів, які експресивно називають **гордовите**, **подекуди зверхнє**, **зарозуміле ставлення до когось**, вияв кимось такої поведінки. Підтримуючи тенденцію, що вже закріпилася в словниках синонімів стосовно включення до лексикографічних статей відіменникових обраних прислівників, вбачаємо можливість доповнити такими одиницями групу синонімів з реєстровим словом

СУМ містить лише три відповідники *гордовито*, *згорда*, *стиша* [СУМ, I: 360] на позначення цієї непроцесуальної ознаки, утім, її асоціативно-образне сприйняття відтворюють наступні лексеми:

гоголем – *гоголем ходити* (входити, увійти) – ходити поважно, гордовито (*Анато́л рву́ Гайда́й гоголем увійшов у клас* (О. Донченко) [СУМ, II: 102];

кози́рем – *кози́рем ходити* (стояти, виступати і т. ін.) – тримати себе по-молодецькому, поважно або гордовито, зарозуміло; козиритися. – *Да, Півни́ч, от так справи. Мабуть, кози́рем ходить́ Пили́п?* (П. Автомонов); *Вони́ попереду́ з гармонією́ у руках, виступа́ кози́рем* (Панас Мирний) [СУМ, IV: 112];

коро́лем – *ходитьи коро́лем* – триматися з погордою, зарозуміло, незалежно. *Інший би на вашому місці коро́лем ходив по радгоспу, а він...* (Літ. Укр.) [ФСУМ, II: 931–932];

павичем, **павою** – *ходитьи павичем* – триматися поважно, гордовито, зарозуміло, зверхньо. *Дочка була зальотна птиця...; Червона, свіжа, як павичи́р, І все ходила павичом* [павичем] (І. Котляревський) [ФСУМ, II: 931].

Павою – прислівник. *Як па́ва, гордовито, поважно; присл. по-павиному. А Півни́ч іде, стрічко́ю блискоче... Дочка хазя́йська павою́ пливе* (Л. Костенко) [Сомон: 357];

півнем – *ходитьи півнем, півником* – триматися поважно, гордовито, зарозуміло, зверхньо [ФСУМ, II: 931]. *Був такий в Ольжиній гридниці, звали його Зігберн Лідулфост, год хіба на п'ять старший од мене, ще й борода йому не росла, а ходив півнем, бо не мав рівних собі на мечях* (І. Білик). *Це тут, у кабінеті Скорцені чи з Крауссом, можна костричитися, ходити півнем – їм хочеться, бо саме вони задумали цю операцію, і провал її означає великі неприємності для них ...*(Р. Самбук) [КУМ];

тузом – *ходитьи тузом* (коро́лем) – триматися з погордою, зарозуміло, незалежно [ФСУМ, II: 931].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дериваційно-мотиваційні процеси, пов'язані з утворенням синонімічних образних одиниць української мови, відображають здатність людського мислення до багатопланового асоціативно-образного сприйняття того самого елемента дійсності із використанням універсальних антропоморфних, артефактних, зооморфних, міфологічних та інших метафоричних концептуальних моделей. Утім, їх мовна реалізація засвідчує вияв традиційних, типових для певної національної культури образних уявлень. У розвитку та збагаченні синоніміки української мови образна деривація відіграє не менш важливу роль, аніж інші, у тому числі словотвірні та семантичні процеси, що відображають та закріплюють синонімічні відношення.

До найбільш продуктивних засобів поповнення прислівникових синонімічних груп, за нашими спостереженнями, належать адвербіативи, утворені на базі безприйменникових форм іменників О. в. з порівняльно-уподібнювальною семантикою. У словниках синонімів української мови вони ще не

отримали всеохопного закріплення і представлені лише подвійними прикладами. Утім, навіть така тенденція спонукає включити певні дериваційні процеси до потенційних джерел розвитку прислівникової синоніміки й наділі враховувати їх у лексикографічній практиці, не оминаючи й випадків закріплення образних адвербіативів у фразеологічних контекстах.

Продуктивність образних дериваційно-мотиваційних процесів простежуємо стосовно творення синонімічних відповідників, що позначають 1) предметні ознаки розташування об'єктів у просторі із вказівкою на спрямування дії або спосіб її виконання та 2) особливості вияву характеру, внутрішнього стану людини, її поведінки. Запропонований у цьому дослідженні аналіз та опис окремих прислівникових синонімічних груп показує потенційну спроможність порівняльно-уподібнювальних адвербіативів суттєво доповнювати вже закріплені у словниках гнізда синонімів (*гордо; ланцюгом (один за одним); сторч, вертикально; швидко*); та формувати такі, що ще не увійшли до лексикографічних праць (*півколом, сердито, хитро*). Обраний підхід окреслює перспективи подальших студій над ґрунтовним вивчення прислівникових синонімів української мови з урахуванням усіх можливих функцій цих одиниць – називати, експресивно чи емоційно-оцінно характеризувати, унаочнено, образно позначати непроцесуальну ознаку та ін. Сприятиме дослідженням такого типу й формування реєстру образних дериватів, що вже закріпилися в лексикографічних працях або ж функціонують у текстах різного стильового спрямування.

Література

1. Андерш, Й. Ф., *Особливості адвербіалізації іменників* // Мовознавство, 1999, № 1, с. 3-6.
2. Апресян, Ю. Д., *Избранные труды. Том I. Лексическая семантика (синонимические средства языка)*, Москва: „Языки русской культуры”, 1995, 345 с.
3. Виноградова, Т. Б., *Экспериментальное исследование субъективной оценки близости значения слов* // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики, Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1981, с. 12-16.
4. Вихованець, І. Р., *Адвербіалізація* // Українська мова: енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.], 2-ге вид., випр. і доп., Київ: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004, с. 11.
5. Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г., *Теоретична морфологія української мови*. Академ. граматики укр. мови, Київ: Пульсари, 2004, 400 с.
6. Гуцуляк, Т. Є., *Порівняльно-уподібнювальна семантика як основа образних дериваційних відношень (на матеріалі адвербіалізованих іменників)* // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Серія „Філологічна”: збірник наукових праць / укладачі: І. В. Ковальчук, Л. М. Коцюк, Острог: Видавництво Національного університету „Острозька академія”, 2016, Вип. 62, с. 105-109.

- 7 Іуцуляк, І. С., *Ступінь деривації іменників в українській мові: від французько-фінської контексту до синтаксичної деривації* // Dialogul slavistilor la Incercutul secolului al XXI-lea Anul VI, nr. 1/2017 / Editori: Katalin Balázs, Ioan Herbil, Cluj-Napoca: С'вча Cărții de Știință, 2017, p. 13-23.
- 8 Іуцуляк, Т. С., *Обрати відсубстантивні ад'єктиви в контексті формування и розвитку синоніміки української мови* // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. 2018, № 33, Т. 1, с. 23–30.
- 9 Залевская, А. А., *Психолінгвістическіе ісследованія. Слово. Текст: Избранные труды*, Москва: Гнозис, 2005, 543 с.
10. Іпанова, А. І., *Контекстуальна синонімія как проявление номинативного варіювання в тексті: на матеріалі журнальних статей*: дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 19, Теорія язика, Тверь, 2006, 186 с. URL: [http://www.dissercat.com/content/kontekstualnaya-sinonimiya-kak-proyavlenie-nominativnogo-varirovaniya-v-tekste-na-materiale-#ixzz2MbD9VHyh](http://www.dissercat.com/content/kontekstualnaya-sinonimiya-kak-proyavlenie-nominativnogo-varirovaniya-v-tekste-na-materiale-jurnalnykh-statej) (дата звернення: 12.04. 2018).
11. *Кемеровская дериватологическая школа: Традиции и новаторство* / Под ред. Л. А. Араевой и др., Москва: ЛЕНАНД, 2011, 400 с.
12. Шумилова, А. А., *Синонімія как ментально-язикова категорія: (на матеріалі лексической и словообразовательной синоніміи русского языка)*: дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 01 – Русский язык, Кемерово, 2009. 273 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/sinonimiya-kak-mentalno-yazykovaya-kategoriya> (дата звернення: 12. 04. 2018).

Словники

1. Г-рНП = *Галицько-руські народні приповідки: У 3-х т.* / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: 2-е вид., Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006, Т. 1, 832 с.; Т. 3, 699 с.
2. РУС = *Російсько-український словник* / ред. А. Кримський та С. Єфремов. Київ: Держ. вид-во України – УАН, 1924-1933, Т. 1-3. Київ: К.І.С., 2007. URL: http://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Ros-ukr_akademichnyi_slovyk.pdf (дата звернення: 20. 01. 2018).
3. СОмон = *Словник міжчастиниовних омонімів сучасної української мови* / Н. Глібчук, У. Добосевич, Львів: Апріорі, 2016, 640 с.
4. ССинКар = *Караванський С., Практичний словник синонімів української мови*. 3-тє вид., опрацьоване і доповнене, Львів: БаК, 2008, 512 с.
5. ССУМ = *Словник синонімів української мови: у 2-х т.* / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук, Київ: Наукова думка, 1999-2000, Т. 1, 1040 с.; Т. 2, 960 с.
6. СУМ = *Словник української мови: В 11-ти томах*, Київ: Наукова думка, 1970-1980.
7. СУМ-2012 = *Словник української мови* / Кер. В. В. Німчук / Відп. ред. В. В. Жайворонок, Київ: ВЦ „Просвіта”, 2012, 1320 с.
8. ФСУМ = *Фразеологічний словник української мови: В 2-х книгах* / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін., Київ: Наукова думка, 1999, 984 с.